

BİR DEVLET KURUMU OLARAK DİVÂNÜ'R-RESÂİL'İN ORTAYA ÇIKIŞI VE İŞLEYİŞİ

Araş.Gör. Metin Yılmaz*

A)Divânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı:

Geçmişte ve günümüzde, devletler, milletler arasındaki haberleşmenin, anlaşmaların kaydedilmesi ve böylece önemli belgelerin vücuda getirilmesi yazının kullanılmasıyla mümkün olmuştur. Yazı, tarihin derinliklerinde kalmış medeniyetler hakkında bilgi sahibi olmamızı, geçmişle gelecek arasında bağlantı kurmamızı sağlayan en önemli unsurdur. Daha özele incek olursak İslâm medeniyetinin ve müesseselerinin doğuşu ve gelişmesi hakkındaki kesin veya kesine yakın bilgilere sözlü rivayetlerden daha çok yazılı vesikalar sayesinde ulaşmaktayız.

İslâm medeniyet tarihinin vazgeçilmez kurumu olan divanların ortaya çıkışı ve işleyişinde yazının gelişim çizgisinin önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Sahih ve güvenilir kaynaklar her ne kadar Cahiliye dönemi hakkında pek az bilgi verse de yazının Hz. Peygamber'in doğumuna yakın dönemlerde Mekke'ye geldiği ve M.525'ten 622'ye kadar olan süre içerisinde Cahiliye dönemine ait sihir, nuzûmiyyet ve hekimlikle ilgili birkaç formülden başka müsbet ilimlerle ilgili bir yazılı vesikanın mevcut olmadığı bilinmekte idi.¹ Belâzûrî, Futûhu'l-Buldân'ında

* O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

¹ Arap yazısının Mekke'ye intikaline kadar geçirmiş olduğu evreler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Kahire, 1813, 376-377 krş. Çev. Süleyman Uludağ, *Mukaddime*, İstanbul, 1983; el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1978, 456-457; İbn Nedîm, *Fihrist*, Beyrut, 1994, 12-17; Mortz, "Arap Yazısı", İAMEB, İstanbul, 1978, I, 498-499; Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu Gelişimi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi", İslâmî Araştırmalar, C.II, Sayı:6, Ocak 1998, 62 vd.; Çetin, "Arap Dili", TDVİA, İstanbul, 1991, III, 282 vd.; Hitti, *The History of The Arabs*, London, 1960, 90, krş. *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995, I, 136; er-Râfi'î, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab*, Lübnan, 1974, I, 47; Çağatay, *İslâm Öncei Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, 141

Cahiliye döneminde okuma yazma bilen onyedî erkek, yedi kadın yirmi dört kişinin isimlerini vermektedir.²

Araplar, İslâmiyetin hattı ve hitabeti bir ölçüde zorunlu kılan, kullanım sahasını genişleten etkenleri de beraberinde getirmesi sebebiyle kitâbet alanında büyük bir atılım gerçekleştirmişlerdir. Yazının dinî içtî-mâî sahada tespit, tescil ve neşir vasıtası olarak kullanılması sayesinde, geçmişteki üç asırlık döneminden daha fazla olgunluğa ulaşmış olduğunu, kayda alınan Kur'an sayfeleri, krallara gönderilen mektuplardan ve hadis sayfelerinden anlamaktayız.

Yazının bu denli ani bir çıkış tirendi göstermesinin sebebi Kur'an ayetleri³, Hz. Peygamber'in bilginin yazı ile tespit ve muhafazası, çocuklara okuma yazmayı tavsiye eder mahiyetteki ifadelerdir.⁴

Her ne kadar Rasûlullah döneminde gerek ilmî gerekse diplomasi sahasında kaydedilen dokümanların derli toplu olarak belirli bir mekânda ve organize bir şekilde kaleme alındığına rastlamasak da, Peygamber'in her fırsatta gerekli yazışmaları kayda aldırıldığını görmekteyiz. Kur'an ve hadisler dışında Medine Anayasası,⁵ nüfus sayımı,⁶ bera'atlar,⁷ dini tebliğ maksadıyla gönderilen mektuplar,⁸ Yahudilerle yapılan anlaşmalar,⁹ İslâm'ı kabul eden İranlılar için yapılan Kur'an tercümesi,¹⁰ gibi yazışmaları buna örnek gösterebiliriz.

Hz. Ebû Bekr'in kısa süren hilâfeti döneminde peygamber dönemindeki gelenek aynı şekilde devam etmiştir.¹¹ Kitâbet adına dikkati çeken en önemli faaliyet değişik malzemeler üzerine yazılı bulunan Kur'an-

vd.; Khan, *The Literary and Social, Role of the Arab Amanuenses During The Middle Ages* I.C., 24, 1952.

² el-Belâzûrî, 457 vd.

³ Kur'an, 'Alâk, 99/1-4, Kalem, 68/1, Tûr, 52/1-3, Gâşiye, 87/15-19, İnfitâr, 82/10-12, 'Abese, 80/14-16.

⁴ Buhârî, *Sahih*, İstanbul, 1979, 55/1, III, 186, nr.1.

⁵ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sâhife-i Hemmâm b. Münebbih*, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967, 67.

⁶ Buhârî, 56/181, IV, 34, nr.1

⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulfazî eş-Şelebî, III, 373; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, ty., II, 166; Hitti, 118; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Kahire, 1956, No. 43,66.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 21, 26, 49, 53 nolu vesikalar.

⁹ el-Buhârî, 93/40, VIII, 120, nr.1

¹⁰ es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, Beyrut, ty., I, 37; Hamidullah, *Hadis Tarihi*, 33.

¹¹ el-Hallâk, *Tâ'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, 1986, 87.

ı Kerim'in Zeyd b. Sâbit tarafından bir araya getirilerek sahifeler halinde yazılmasıdır.¹²

Kitâbet dairesinin kurumlaşması Hz. Ömer'in halifelîği ile birlikte başladığı görülmektedir. Devletin bütün kurumlarında yazının bir araç olarak tam teşekküllü bir şekilde kullanılmasına ve ortak bir isim etrafında toplanmasına yardımcı olan unsur bu dönemde kurulan dîvânlardır. Dîvan kelimesinin kökeni hakkında bir çok farklı görüşler öne sürülmesine rağmen, dikkati çekmesi gereken asıl konu dîvânların bir kurum olarak İslâm hükümet teşkilâtına adaptasyonu ve karşılaşılan bir çok güçlüğü ortadan kaldırmada sağladığı kolaylıktır.¹³

Dîvânların kuruluş tarihî bir görüşe göre 15/636, bir diğer görüşe göre 20/641 olarak tespit edilmiştir.¹⁴ Hz. Ömer'in asıl amaç olarak fey gelirlerini dağıtmak maksadıyla kurmuş olduğu dîvânlar, Emevîler'de, bilhassa Abbâsiler döneminde başta askerî ve özellikle malî ve bürokrasi sahasında devlet işlerini organize eden kurumlar halini almıştır.¹⁵ İlk kurulan dîvânlar belirli bir sraya göre ganimet dağıtılacak kimseleri yazan Dîvânü'l-'Atâ,¹⁶ askerlerin özelliklerine göre isimlerinin kaydedildiği, ordunun idarî malî, kazaî ve diğer işleri üstlenen Dîvânü'l-Ceyş,¹⁷ fethedilen bölgelerdeki haraç gelirlerini sayan devletin gelir kaynaklarını artırmaya yönelik çalışmalar yapan Dîvânü'l-İstîfâ'dır.¹⁸

¹² Buhârî, 66/3, VI, 2nr. 1, 93/37, VIII, 118, 119, nr. 1

¹³ Dîvân kelimesinin kökeni ve ortaya çıkışını etkileyen faktörler için bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, Beyrut, ty., V, 240; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arabî'l-Muhît*, Kahire, ty, XIII, 166; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-'Âşâ fi Smâ'ati'l-İnşâ*, I, 123-124; el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Diniyye*, Mısır, 1973, 203-204; İbn Haldun, 122 vd; es-Sûlî, *Edebu'l-Küttâb*, thk. Ahmed Hasan Lebce, Beyrut, 1994, 198; el-Cehşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdullhâfız eş-Şelebî, 16-17; Ronart, Stephan-Nendy, "*Dîvân*" CEAC; Amsterdam, 1959, 143; ed-Dûrî, "*Dîvân*", The Encyclopedia of İslâm, Vol: 2, 323; es-Selbî, *Hadâratü'l-İslâmiyye ve'l-Fikri'l-İslâmî*, Kâhire, ty., 109; Borthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve düzeltmelerle Çev. Fuat Köprülü, Ankara, 1984, 115; Ahmed Abdurrezâk, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-'Usûri'l-Vustâ*, Kahire, 1990, 560-561.

¹⁴ Et-Taberî, *Târîhu'l-Umem*, Beyrut, ty, IV, 64.

¹⁵ Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993, 81.

¹⁶ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire, 1979, 15 vd.

¹⁷ en-Nebrâvî, *Târîhu'n-Nuzum ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, Kahire, 1981, 80 vd.; Terzi, "*Abbâsi Kara Ordusunun Merkezî İdaresi Ve Sınıfları*" *Türklük Araştırmaları Dergisi* İstanbul 1989 sayı:4, 166

¹⁸ en-Nebrâvî, 80.

Hız. Ömer zamanında bu dîvânların dışında kitâbetle ilgili özel bir dîvân kurulmasına rağmen söz konusu bu dîvânların ortaya çıkışı, kayıtların tespit edilmiş bir mekânda tutulmasını her dîvân için ayrı bir kâtibin görevlendirmesini temin ederek ileriki dönemlerde ortaya çıkacak olan kitâbet dîvânının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu üç dîvânın işleyiş tarzına baktığımızda görevli olan kâtiplerin büyük çoğunluğunun devletin iç ve dış yazışmalarını yürüttüğünü görmekteyiz. Zamanla sınırların genişlemesi, bir çok ülkeyle yakın temasa geçilmesi diplomasi trafiğinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu dîvânlar yeniden yapılanmanın gereği olarak kendi üzerindeki ağır yükü kitâbet dîvân'ına aktarmak durumunda kalmıştır.

Emevîler dönemine gelindiğinde bürokrasi, kitâbet sanatının gelişmesine olabildiğince fazla miktarda fayda sağlamıştır. Bunun da iki sebebi olduğu düşünülebilir: Birincisi, mektupları ve belgeleri yazanların fesâhat ve beyan ilminde zirvede olmaları; ikincisi ise, Dîvânü'r-Resâil'in kurulması ve burada bizzat bu işle görevli resmî kâtiplerin görev almalarıdır.¹⁹

Emevîler'in, daha önce mevcut olan dîvânları bünyesinde muhafaza ederek Bizans ve Sâsâni etkisiyle yeni dîvânlar kurma yoluna gittiğini görmekteyiz. Kitâbet sanatını daha iyi disiplin altına almak ve geliştirmek amacıyla Mu'âviye b. Ebî Sufyân tarafından (hl.41-60/661-680) kitâbet dairesinin organik bir biçimde ortaya çıkmış şekli olan Dîvânü'r-Resâil kuruldu. Mu'âviye daha sonra mektup veya dokümanın orijinalini kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkartılıp saklanacağı yer olarak Dîvânü'l-Hâtem'i tesis etti.²⁰ Muaviye bunların dışında daha sonra Abdülmelik b. Mervân tarafından yeniden ele alınıp düzenlenecek olan Dîvânü'l-Berîd'i, giderlerin tutulduğu Dîvânü'n-Nafâkât'ı, zekat ve öşürleri tâyin için Dîvânü's-Sadâkât'ı, gayri menkulleri denetlemek için Dîvânü'l-Mustegallât, sancakların ve bayrakların yapım ve bakımından sorumlu Dîvânü't-Tîrâz'ı kurdu.²¹

Yeni kurulmasına rağmen resâil dîvânı'nın tüm bu zikrettiğimiz dîvânlar içinde halifenin en fazla içli dışlı olduğu, personeli ile sürekli ikili ilişkiler içinde bulunduğu seçkin dîvânların en başında geldiğini müşahade etmekteyiz. Hilâfet Merkezi teşkilâtında bu denli öneme sahip olan Dîvânü'r-Resâil'in fonksiyonları ve işleyişi hakkında daha detaylı bilgi vermek yerinde olacaktır.

¹⁹ ed-Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhû fi Nesri'l-Arab*, Dâru'l-Me'ârif, ty., 99.

²⁰ el-Yâkûbî, *Târîhu'l-Yâkûbî*, Beyrut, ty., II, 202; et-Taberî, VI, 184; el-Cahşiyârî, 24-25; el-Hatâmile, *el-Bünyetü'l-İdâriyye li Devleti'l-Arabiyye fi Karni's-Sâlis*, yy., 1985, 564.

²¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965-1966, IV, 13.

B) Dîvânü'r-Resâil'in Gelişimi ve Devlet İdaresindeki Fonksiyonları:

Resâil dîvânının kapsam alanını ve işlevlerini daha iyi anlayabilmek için dîvân kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamı üzerinde kısaca durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Dîvân, Batı dillerine olduğu gibi Arapça'ya da Farsça'dan geçmiş bir kelimedir.²² Kelimenin aslının Farsça olduğu noktasındaki görüş ağır basmakla birlikte farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazıları kelimenin yabancı kökenli olduğunu savunurken diğer bazıları da Arapça asıllı olduğunu ispata çalışmışlardır.²³ Kelimenin Arapça olduğunu iddia edenler İbn Hanbel'in Müsned'inde yer alan ve içerisinde "Hesap Defteri" anlamında dîvân kelimesi geçen hadisi örnek göstermişlerdir.²⁴

Dîvân kelimesinin aslı "Divvân"dır. "Vav"ın biri hafzedilerek onun yerine "Yâ" geçmiştir. Cemisi, "Devvâvîn"dir. Kâtiplerin oturduğu yer anlamında "Dâl"ın kesresiyle okunur. Fetha olarak okuyanlar da vardır. Ancak Kalkaşandî'nin ifadesine göre bu okuyuş yanlıştır.²⁵

Dîvân, ıstılah olarak devlet idaresindeki muhtelif idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının buldukları yere verilen isimdir.²⁶ Dîvân kelimesinin ortaya çıkış nedeni üzerinde bir çok tartışma yapılmakla birlikte²⁷ netice olarak "dîvân" mefhumunu genişleterek, önce malîye dairesi manasını daha sonra da bütün devlet dairelerini ve devlet teşkilâtını ifade eden bir ıstılah hüviyetini kazanmıştır. Asırlardır bütün İslâm ve Türk devletlerinin ve hatta onlarla münasebette bulunan bazı orta doğu devletlerinin idarî ıstılahları arasında da yer alan bu kelime, ayrıca İslâm dünyasında bir şairin manzumelerini klasik nazım şekillerine göre bir tertip dahilinde içine alan mecmualara verilen bir isim halini almıştır.²⁸

Yukarıda izaha çalıştığımız tariflerden de anlaşıldığı gibi divanların devletin idarî, malî, askerî teşkilâtlarının düzenli bir şekilde işlemlerini sağlayan, amacına ulaşmak için de kitâbet sanatından yararlanan ve onun tüm inceliklerini kullanan bir kurum olduğu göze çarpmaktadır. Emevîler dönemine kadar kurulan tüm dîvânlarda yazının kullanımı esas olmakla

²² Ronart, Stephan-Nendy, 143.

²³ ed-Dûrî, Vol.2, 323.

²⁴ İbn Hanbel, VI; 240.

²⁵ el-Kalkaşandî, I, 123-124.

²⁶ ed-Dayf, 422.

²⁷ el-Kalkaşandî, I, 123-124; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Kahire, ty., VIII, 195-196.

²⁸ Borthold, 115; ed-Dûrî, "Dîvân", IX, 380.

birlikte resâil dîvânının kurulması bu döneme kadar olan edebî üslubu yabancı kaynaklardan da yararlanarak bir disiplin altına almıştır.

Resâil dîvânının isim olarak olmasa da, icra ettiği faaliyetler açısından ortaya çıkışıyla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler, hemen hemen bir birinin aynısı gibi görülmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde Hz.Peygamber'in seriyelerinin başında görevlendirdiği komutanlara mektup yazan katiplerin, Habeş, Fars ve Bizans krallarına mektup yazan Amr b. Umeyye, Abdullah b. Huzâfe, Dıhye el-Kelbî, vahiy kâtipliği yapan ve anlaşmaları yazan Ali b. Ebî Tâlib ve Zeyd b. Sâbit gibi kâtiplerin yapmış olduğu bu çalışmalar resâil dîvânının kurulmasında ilk adım olarak kabul edilebilir.²⁹

Resâil dîvânının Emevîler döneminde ortaya çıkışı kesin olmakla birlikte hangi halife döneminde kurulduğu tartışmalıdır. Cahşiyârî ve Taberî gibi İslâm alimleri ortaya çıkış olarak halife Abdülmelik zamanını (685-705) göstermelerine rağmen çoğunluğun görüşü Muaviye b. Ebî Sufyan döneminde ortaya çıktığı noktasındadır.³⁰ Dîvânlarla ilgili bu tür ihtilaflara sık rastlanmasının farklı sebepleri vardır. Bunlar, dîvânlarla ilgili bilgi veren müelliflerin çok fazla ayrıntıya girmemeleri, Merkezî idare ile taşra yönetiminin yetki ve sorumluluklarını ayrı ayrı ortaya koymamalarıdır. Ayrıca dîvânların yürürlükte bulunduğu zamanlarda, tatbikatla ilgili kayıtların bulunmayışı da sık sık ihtilaflara yol açmaktadır.³¹ Mesela, Resâil dîvânının Muâviye döneminde değil, Abdülmelik döneminde ortaya çıktığını savunan çağdaş müelliflerden Muhammed Abdullatif ve Nebrâvî³² bu yargıya Cahşiyârî ve Taberî'nin Muâviye dönemini anlatırken resâil dîvânından bahsetmemesinden yola çıkarak varmaktadır. Oysa Cahşiyârî ve Taberî, resâil dîvânının içerisinde yer alan Dîvânu'l-Hâtem'in Muâviye döneminde kurulduğundan açık bir şekilde bahsetmektedir.³³ Günümüz açısından düşünecek olursak Millî Eğitim Bakanlığını yok sayıp, Bakanlık Personel Daire Başkanlığının varlığından bahsetmek ne kadar yersizse o da o kadar yersiz olacaktır. Bizim bu tartışma ile ilgili kanaatimiz de, çoğunluğun görüşü doğrultusunda olup, resâil dîvânının Muaviye b. Ebî Sufyan döneminde kurulduğu noktasındadır. Resâil dîvânının kurulması hususunda Abdülmelik döneminde ısrarla durulmasının sebebi olsa olsa ileride daha detaylı biçimde

²⁹ el-Kalkaşandî, I, 125; Abdullatif, *'Âlemu'l-İslâmiyye fî'l-'Asri'l-Emevî*, yy., 1984, 83-84; el-'Âzâmî, *Küttâbu'n-Nebî*, Riyad, 1981, 140; en-Nebrâvî, 91

³⁰ Abdullatif, 83-84.

³¹ Aykaç, 81.

³² Abdullatif, 83-84; en-Nebrâvî, 91.

³³ et-Taberî, IV, 184; el-Cehşiyârî, 24-25.

açıklayacağımız gibi bu dönemde dîvânların Arapçalaştırılarak özgünlük kazanmasından kaynaklanmaktadır.

Muâviye'nin hilâfetiyle birlikte düzenli bir muhaberat teşkilâtının kurulması, valilere gönderilen talimatların, teba ile ilgili bildirimlerin, tüm yazı ve mektupların kaleme alınması kısaca devlet adına merkez, eyalet ve yurt dışı yazışmalarının belirli merkezden yürütülmesi resâil dîvânının ortaya çıkmasını sağlamıştır diyebiliriz.³⁴

Bu dîvânın yapmış olduğu en önemli görev, gönderilecek bir yazı (risâle) yazmak olduğu için Dîvânu'r-Resâil ismi verilmiştir. Aynı zamanda devletin resmî yazışmalarını yürüttüğü için de Dîvânü'l-Mukâtebât olarak isimlendirilmiştir. Abbâsiler'in son dönemine kadar bu isimle meşhur olmuştur.³⁵

Resâil Dîvânının görevi sadece iç ve dış yazışmalardan ibaret olmayıp aynı zamanda bu dîvanı devletin dış ilişkilerini düzenleyen, dış ülkelere gönderilecek elçileri seçen, dışardan gelen elçilerin ağırlandırılması, ikametlerini ve rehberlik görevini üstlenen, devlet tarafından alınan kararların yapılan tayinlerin, kayıt ve tespiti ile meşgul olan bir icra organıdır. Dolayısıyla bu dîvânı, İslâm devletinin muasırı olan devletlerle ilişki kuran ve bu ilişkileri yürüten mülkî dîvân olarak da düşünebiliriz.³⁶

Tüm bürokratik icaplara göre yollanması gereken iç ve dış yazışmalarla ilgili her vesikanın çıktığı resâil dîvânının bünyesinde yarı müstakil diyebileceğimiz Hâtem ve Tevkî dîvânları mevcuttur.³⁷ Dîvânü'l-Hâtem, Resâil dîvânından çıkan evrakların sahtecilik ve tehlikeden korunması için kurulan bir dîvândır.³⁸ İslâm'da ilk mühür kullanma usulünü başlatan Hz. Peygamber'in bizzat kendisidir. Resûlullah, Bizans İmparatoruna mektup yazmak istediğinde kendisine "Onlar yalnızca mühürlenmiş mektupları okurlar" denilmiş. Bunun üzerine Resûlullah gümüşten bir mühür hazırlatarak üzerine "Muhammedu'r-Resûlullah" ibaresini kazdırmıştır. Ebû Bekr, Ömer ve Osman da bu mührü kullanmışlardır. Hz. Osman mührü kuyuya düşürmek suretiyle kaybetmiş ve yenden mühür yaptırmıştır.³⁹

³⁴ İmâmuddîn, *Arap Muslim Administration*, New Delhi, ty., 56-57; ed-Dayf, 423; Ahmed Abdurrezzâk, 565-566.

³⁵ el-kalkaşandî, I, 124; Mumin Muhyiddîn, *The Development of Muslim Chancellery and Secreterial Art in Persia and Central Asia*, Bulletin of Institute of Islâmîc Studies, Munhy University, Hipok No.4, 1960, 46-49.

³⁶ İbn Haldun, II, 280; Ahmed Abdurrezzâk, 568, Borthold, 115.

³⁷ Borthold, 120.

³⁸ el-Cehşiyârî, 24-; el-Kalkaşandî, I, 481.

³⁹ el-Belâzûrî, 458; İbn S'ad, I, 258.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Muaviye'nin Hâtem Dîvanını kuruluşundan Abbâsî döneminin ortasına kadar hâtem ile resâil dîvânı birlikteliğini sürdürdü. Daha sonra bu dîvânın görevini vezir ve sultanlar üstlendi.⁴⁰

Resâil Dîvânıyla iç içe olan diğer bir dîvân da tevkî dîvânı idi. Halifeyi ilgilendiren her hangi bir yazı, nereden gelirse gelsin önce resâil dîvânına gelir, bu yazılarla ilgili resâil dîvân kâtibi kendi görüşünü belirtir ve yazıyı gerekli işlemlerden sonra vezire intikal ettirirdi. Vezir - vezirlik kurumunun tesisinden önce ise halife- de gerekli araştırmayı yapar, elde ettiği neticeyi ilgili yazıya eklerdi. Yazışmanın bu safhadan sonraki seyrini dîvân reisi tâkip ederdi. Vezirin görüş ilave ettiği yazıları sâhib-u dîvânü'-t-tevkî halifeye sunardı. Halifenin kendisine arz edilen bu yazılara verdiği cevabı ve diğer talimatı bahsedilen bu dîvân reisi tarafından huzurda kaydedilir ve çok kısa veciz ifadelerden oluşan bu notlar temize çekilmek üzere aynı dîvânın kâtiplerine havale edilirdi. Resâil dîvânı ile tevkî dîvânı arasındaki bu devir- daim, bu şekilde devam edip giderdi.⁴¹

Resâil dîvânı ve yukarda bahsettiğimiz diğer alt dîvânlar devlet idaresindeki hizmetlerinin dışında pek çok kimseye kitâbet sanatını öğrenmeye ve bu alanda başarılı olma maharetini göstermek için çaba sarf etmeye sevk etti. Nitekim bu dîvânlarda başarı gösteren kişi çok geçmeden çalıştığı dîvâna başkan olarak atanırdı. Daha sonra da bütün dîvânların başkanlığı, eyalet valiliği, hatta vezirlik gibi görevlere getirilmekteydi. Bununla birlikte çeşitli mertebelere yükselmek için bir köprü durumunda bulunan resâil dîvânı kâtibi olmak kolay bir iş değildi. Bir yandan halka hitap etmesi nedeniyle, risâlelerin üslup bakımından anlaşılır olması öte yandan halife, vezir ve komutanlar adına yazılması nedeni ile üstün bir sanatsal güzelliğe sahip olması gerektiğinden bu mesleğe yönelen kimselerin belâgat ve lisânî ilimleri iyi bilmesi gerekmektedir.⁴²

Hız. Peygamber döneminden Velid b. Abdülmelik'e (hl.86-96/705-715) gelinceye kadar siyasî ve idarî yazışmalar sade bir üslup içerisinde gayet kısa ve maksadın anlaşılmasından ibaretken Velid'le birlikte normal yazışma üslubunun dışında edebî sanat ilk plana çıkmıştır.⁴³ Edebî sahada, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in (hl.127-132/744-750) resâil kâtibi olan ve H.II./ M.VIII: asrın en meşhur risâle

⁴⁰ es-Selbî, *Târîhu'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Kahire, ty., s. 111-112.

⁴¹ es-Surûr, *Târîhu'l-Hadârati'l-İslâmiyye fi's-Şark min Ahdi Nufûzi'l-Etrâk ilâ müntesifi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kahire, ty., 121; Mumin Muhyiddin, 49; el-Belâzûrî, 450.

⁴² Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum, 1998, 151-154.

⁴³ el-Kalkaşandî, I, 187; el-Cehşiyârî, 407.

yazarı, klasik risale tarzının esaslarını ve kaidelerini yeniden düzenleyip yeni bir sanat haline getiren Abdulhamid Yahyâ b. Sa'd (öl. 132/750) ile daha da ilerleme sağlanmıştır.⁴⁴

Resâil dîvânının ve İslâm kitâbetinin gelişmesinde rol oynayan önemli faktörlerden biri de dîvânların Arapçalaştırılması hadisesidir. Hz. Ömer döneminde, özellikle Hilâfet Merkezinde idarî işlerde gayri müslim kâtiplere müslüman olmadığı sürece görev verilmemesine rağmen Muaviye ile birlikte bu politika değişerek fetih ile İslâm devleti yönetimine dahil olan bölgelerde dîvânlar, o bölgenin bu işleri bilen yerlileri tarafından kendi dillerinde tutuluyordu. mesela Muaviye Sercûn b. Mansûr ve onun oğlu Mansûr b. Sercûn'u eski görevlerinden azletmeye- rek Şam malî dîvânları sorumluluğuna getirmiştir. Gayri müslimlerin özellikle dîvânlarda söz sahibi olmasının temel sebebinin kullanılan dilin Farsça, Rumca, Kıptça ve Yunanca olmasından kaynaklandığı göze çarpmaktadır. Bazı bölgelerde ise iki dîvândan biri Arapça olarak yazılmakta idi. Örneğin Şam'daki dîvânlardan biri Arapça, diğeri Rumca idi. Emevîler'in bu ilk dönemlerinde dîvânların kullandığı dillere göre dağılımına bakacak olursak Şam (Suriye) bölgesinde Rumca, Irak-İran bölgesinde Farsça, Mısır'da Kıptça kullanılıyordu. Resâil ve diğer dîvânlardaki bu yabancı hakimiyeti Abdülmelik b. Mervan'ın Hilâfetine kadar devam etti.⁴⁵

Abdülmelik b. Mervân (81/700) hilâfete gelince toplum bedevîlikten yerleşik hayata, ümmîlikten yazı sanatının inceliklerini kavrayacak duruma gelmişti. Böylece, Arap ve mevâlî arasında yazı ve hesap işinde mâhîr kimseler ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Yazı sanatında Arapların belli seviyeye geldiğini ve eski usullerle tutulan defterlerde bir çok karışıklığın ortaya çıktığını gören Abdülmelik b. Mervan dîvânların Arapçalaştırılması emrini verdi.⁴⁷

İlk olarak (70/697)'de Haccâc'ın emri ile Irak dîvânları Arapçalaştırıldı. Aile boyu kâtip olan Zâdân Ferrûh'un elinden dîvân baş kâtipliği alınarak Sâlih b. Abdurrahman'a verildi.⁴⁸ Abdülmelik ikinci olarak

⁴⁴ İbn Nedîm, 149; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964, III, 363; İbn Kuteybe, *Üyûnu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925, I, 62; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk., İhsan Abbas, Beyrut, ty., III, 228; Mumin Muhyiddin, p. 62; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut, ty., IV, 106; Ergin, "Abdülhamid el-Kâtib", TDVİA, I, 225.

⁴⁵ el-Mâverdî, 202; el-Hallâk, 103 vd.

⁴⁶ İbn Haldun, 217; İbn Nedîm, 201.

⁴⁷ ed-Dûrî, "Dîvân", III, 378.

⁴⁸ el-Mâverdî, 202-203.

(81/700)'de Ürdün valisi olan Süleyman b. Sa'd'a Suriye dîvânının ve defterlerinin Arapçaya nakledilmesini emretti. O da bu işi bir yıl içerisinde tamamladı.⁴⁹ Mısır dîvânları ise (87/706)'da Abdullah b. Abdulmelik'in emri ile Kıptça'dan Arapça'ya çevrildi.⁵⁰ Son olarak da Hişam b. Abdulmelik döneminde (105-124/724-743) Horasan dîvânları Arapçaya çevrildi. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, yabancı dillerde tutulan dîvânlar malîye ve hesap işleriyle ilgilenen dîvânlardı. Dîvânu'l-Cund ve Dîvânu'r-Resâil gibi diğer dîvânlar Arapça tutuluyordu.⁵¹ Şüphesiz devlet içi yazışmaların Arapça dışında bir dilde yazılması düşünülemezdi. Her ne kadar bu Arapçalaştırma faaliyeti resâil dîvânını direk olarak ilgilendirmese de sonuç bakımından oldukça büyük etkisi olmuştur. Arapça dîvân dili ve daha geniş anlamda devletin resmî dili haline gelmişti. Böylece zimmilerin yönetimdeki ağırlığı ortadan kaldırılmış, önemli makamlar müslüman Arapların eline geçmiştir. Dîvânların Arapçalaştırılması kültürel açıdan da önem taşımaktadır. Arapça'nın dîvân dili haline gelmesiyle birlikte Rumca ve Farsça bir çok ıstılah Arapça'ya geçmiş, buna bağlı olarak bu dönemden sonra kitap te'lif tedvîn faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bütün bunların dışında en önemli gelişme ise İslâm devletinin ekonomisi yabancı devletin boyunduruğundan kurtarılmıştır.⁵²

Emevîler döneminde resâil dîvânının yukarda izaha çalıştığımız gelişim dönemi Abdulhamid el-Kâtib'in koymuş olduğu bazı kâide ve prensipler sayesinde, ayrıca konjonktürel yapının bir sonucu olarak gelebileceği en üst seviyeye gelmiştir.⁵³

Abbasîler'in iktidarıyla birlikte devlet teşkilâtında bazı yeni müesseseler ortaya çıkmıştır. Bunların başında Sâsânilerden alınan vezirlik gelmektedir. Merkezî idaredeki dîvânların başına vezir getirilerek sayıları artırıldı. Bu dönemle birlikte kitâbet dîvânı ve Arap edebiyatı altın çağına ulaşmış oldu. Kitâbette yeni şekiller ve özellikler gelişti. Böylelikle Bağdat, Şam'ın ulaşamadığı kadar edebî hayatın Merkezî haline geldi.⁵⁴

⁴⁹ İbn Haldûn, 217; İbn Nedîm, 201.

⁵⁰ el-Makrîzî, *el-Mevâ'ız ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, Kahire, ty., I, 98.

⁵¹ el-Hadârîbek, *Muhâdârâtü Târîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Emevîyye*, Mısır, 1969, I, 218.

⁵² es-Selbî, 113; Dîvânların Arapçalaştırılmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz., Ali Hallâk, *Tâ'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, 1986103-126.

⁵³ Demirayak, 154.

⁵⁴ Yıldız, (*Abbasîler*) TDVİA, İstanbul, 1998, I, 40; Şâhid, "Literature", The Cambridge History of İslâm, Ed. Pm. Hold, Aks Lambton, B: Lewis, Cambridge University, 1970, Vol. 2B, p. 262, krş., Çev., Kemal Kahraman, "Edebiyat", İslam Tarihî Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1989, IV, 212.

Resâil dîvânı Abbasîler döneminde de Emevîlere oranla daha fazla kitâbetin ve nesir edebiyatının gelişimine katkıda bulunan bir merkez haline gelmiştir. Emevîler dönemindeki dîvân sistemi geliştirilip, yaygınlaştırılarak vezâret makamı aracılığıyla merkezî bir bürokratik yönetim mekanizması sağlanmıştır.⁵⁵

Resâil dîvânı bazen vezirin himayesine, bazen de seçkin bir kâtibin himayesine verilirdi.⁵⁶ Dîvân baş katibi vezirin statüsü ile aynı haklara sahip olup, siyasî mektupların muhafazasında halifeden sonra en fazla güvenilen kimse konumunda idi. Baş kâtip, halifeyle birlikte kaza meclislerinde görev yapar, çıkan hükümleri halifenin mühürüyle mühürler, sonra da belgenin aslını arşivde korurdu.⁵⁷ Dîvân reisinin halife ile aynı mekânda çalışacak derecede halife nazarındaki yerinin yüksek olmasının sebebi, devlet sırlarından ve günlük işlerden haberdar olmasından kaynaklanıyordu.⁵⁸ Resâil dîvân reisinin ortaya attığı makul görüşler ülke meseleleri ile ilgili problemleri çözmekteydi.⁵⁹ Emevîlerde olduğu gibi Abbasîlerde de resâil dîvân katibine “Sâhib-i Dîvânu’r-Resâil”, “Mütevelli Dîvânu’r-Resâil”, bazen de “Sâhib-i Dîvânu’l-Mükâtebât” denilmiştir.⁶⁰

Abbasîlerin ilk dönemlerinde Dîvânu’r-Resâil’in bir bölümü olan Dîvânu’l-Fed mektupları ve belgeleri alır, açar ve tasnif eder, muhtevalarına ait açıklamaları arkasına koyarak vezire verirdi. Bu dîvân aynı zamanda belgelerin kayıtlarını da tutardı. (305/905) yılında fed ve hâtem dîvânı bir dîvân içerisinde toplandı.⁶¹ Hâtem dîvânı ise bu dönemde de Emevîlerde olduğu gibi merkezde halifenin, taşrada ise vali ve diğer emirlerin yazdıklarını mühürlemekte ve bir suretini ise dîvânda alıkoymakta idi. Abbasî halifeleri ilk halife Seffah’tan başlayarak her birisi kendilerine has resmî mühür kullanmış ve mühürlerin üzerine de çeşitli ibareler yazdırmışlardır.⁶²

Resâil dîvânının bir bölümünü teşkil eden tevkî dîvânı daha önce de bahsettiğimiz gibi Emevîler ve Abbasîler’in ilk dönemlerinde müstakil değildi. Buna rağmen, tevkî dîvânı resâil dîvânı içerisinde küçük bir birim olarak işlevini sürdürüyordu. Harun Reşid zamanında (170-193/776-

⁵⁵ ed-Dûrî, IX, 380.

⁵⁶ en-Nebrâvî, 397.

⁵⁷ H.İ. Hasan-A.İ. Hasan, *Nüzûmu’l-İslâmiyye*, Kahire, ty., 141.

⁵⁸ el-Mes’ûdî, IV, 676.

⁵⁹ el-Kalkaşandî, I, 139. 163.

⁶⁰ el-Mes’ûdî, IV, 276; el-Kalkaşandî, I, 137.

⁶¹ ed-Dûrî, IX, 380.

⁶² Aykaç, 92-93.

808) resâil dîvânından ayrılarak görevlerini müstakil olarak yerine getirmeye başladı.⁶³

Emevîler dönemindeki işlevselliğini bir kat daha artırarak, Abbâsîler'de varlığını sürdüren resâil dîvânı, Büveyhiler döneminde (945-1055) artık yavaş yavaş çehre değiştirerek toplamış olduğu birikimi Arap edebiyatını zirveye ulaştıran edebiyatçı ve kâtipler sayesinde devletin gizli işlerini ve muhaberatını tek elinde toplayan güzel ve sanatkârane yazı yazmak anlamına gelen inşâ dîvânına dönüşmüştür.⁶⁴

Resâil dîvânının, inşâ dîvânı olarak değiştiği dönemlerde vezirlik makamıyla inşâ dîvânı yöneticiliği bir birinden ayrıldı. Artık inşâ dîvânı hem iç işleri hem de bugünkü anlamda dış işleri bakanlığı görevini üstlenmekte idi.⁶⁵ İnşâ dîvânının devlet kademesinde tüm kitâbet işlerini tek elinde toplayan ve artık resâil, hâtem, tevkî dîvânları içerisinde gizlenmiş olan isminin iyice ortaya çıkıp netleştiği, Abbasîlerin bu son dönemlerinde meşhur kâtiplerin yetişmiş olduğunu görmekteyiz.⁶⁶

Abbâsî Hilâfeti boyunca resâil dîvânı sorumluluğuna getirilen kâtipleri şöyle sıralayabiliriz:

Ebû Seleme el-Hallâl, Ebân b. Sadaka, Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah Rebî' b. Yûnus, Ömer b. Bezî, Yahyâ b. Hâlid, İsmail b. Sabih, Yahyâ b. Süleym, 'Amr b. Mes'ade, Fazl b. Sehl, Hasan b. Sehl, Ahmed b. Ebû Hâlid, Ebî Ca'fer, Ahmed b. Yûsuf, İbnu'l-Âmîd, Ebû İshâk es-Sebî.⁶⁷

Abbâsî imparatorluğunun çöküşü sonucu ortaya çıkan hanedanlıklar arasında Samanoğlu ve Gazneliler'de dîvânı'l-inşâ ile birlikte dîvânı'r-resâilin bir arada zikredilmesi kanaatimizce isim olarak tam bir ayrışmanın yapılmamasından kaynaklanmaktadır.⁶⁸ Selçuklularla birlikte özellikle Mısır'da kurulan devletlerde artık inşâ dîvânından başka herhangi bir kitâbet dîvânından bahsedilmemektedir. Zaten Mısır dîvânı dendiğinde akla gelecek ilk dîvân, inşâ dîvânı olmuştur. Çünkü inşâ dîvânının düzenleme, görev çeşitliliği, her bir görevin kendi içinde ihtisas-

⁶³ Mez, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî Karnî'r-Râbû'l-Hicrî*, Çev. Muhammed Abdülhâdî, Beyrut, 1967, I, 153.

⁶⁴ Abdullaîf, 83-84; ed-Dûrî, II; 326; "İnşâ" kelimesinin terim ve ıstılah anlamı için bkz. İbn Manzûr, IV, 4418; Selim, *el-İnşâ ve Dîvânü'l-İnşâ*, Mecelletu'l-Ezher, sayı, 7, XXVII, 731-735.

⁶⁵ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihî*, Çev. Zeki Megâmiz, İstanbul, 1328, I, 229.

⁶⁶ el-Kalkaşandî, I, 127.

⁶⁷ el-Cehşiyârî, 124, 167, 266, 277, 289; el-Kalkaşandî, I, 127; el-Hıyârî, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harac ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Ürdün, 1986, 62-67.

⁶⁸ Mumin Muhyiddîn, 50 vd

laşması ve gelişmesi bakımından Mısır'da ulaştığı seviyeye hiçbir İslâm ülkesinde ulaşmadığını görmekteyiz.⁶⁹

İnşâ dîvânı Tolunoğlu,Fâtımî, Eyyûbî, Memlüklü Devletleri döneminde gelişim çizgisini sürdürdü. Osmanlı imparatorluğunun Hilâfeti ele geçirmesiyle birlikte aynı isimde inşâ dîvânı varlığını korumuştur.⁷⁰

C) Sâhib-i Dîvân-ı Resâil'in Görevleri ve Özellikleri

Böylesine önemli bir vazifeyi üstlenmiş devletin idarî, malî, askerî tüm işlerinde halife ve vezirden sonra en yetkili kişisi olan dîvân mütevellisinin genel durumu hakkında bilgi sahibi olmak incelediğimiz dîvânın daha iyi anlaşılmasına bir kat daha yardımcı olacaktır. Hz. Peygamber döneminden itibaren seçkin bir zümre olarak temayüz etmiş kâtiplerin bugünün bakanlık, müsteşarlık, genel müdürlük makamlarına tekâbüle ettiğini söyleyebiliriz. Şüphesiz devletin en yüksek kademesinde görev yapan memurların belirli bir disiplin altında çalışmalarını sürdürmesi gerekmektedir.

İslâm siyasî tarihî içerisinde kâtibin görevi, alt kademe devlet sekreterliğinden başlayarak Abbâsilerde Halife Seffah (hl.132-136/743-754) tarafından vezirlik kurumunun inşâsıyla birlikte üst kademe devlet yöneticiliğine kadar uzanmaktadır. Vezirlik müessesesi kuruluncaya kadar kâtipler halifelerin yardımcılığını fahrî olarak sürdürmekte ve onların yazıcıları olarak görev yapmaktaydı. Bu az sayıdaki kâtipler özel bir eğitimin geçerek her biri değişik görevlere atanmakta idi.⁷¹

Resâil kâtibi, sekreterlik Merkezini yani resâil dîvânını ve vergileri kontrol ederdi. Bu görevlerinden dolayı azil ve tayin yetkileri mevcuttu. Halife ile olan samimiyetinden dolayı politik gücünü hanedanlık yönetimi ve vergi memurları üzerinde kullanırdı.⁷² Kâtibin en temel görevine gelince halife ile temas içinde olmak ve yazışma işleriyle ilgilenmekti. Bu yazışmalar, konusuna ve mahiyetine göre farklılık arz etmekte idi. Kâtip, yazışma mektuplarını açar, sonunu mühürler, halifenin bilgilendirilmesi gerekirse ona bilgi verirdi. Eğer baş kâtip herhangi bir gerekçe ile mektubu gözden geçiremezse yardımcısına bu görevi verirdi. Kâtipler önemli olayları içeren ve kronolojik bir sırada kaydedilen resmî kayıtlara sahipti. Ayrıca özel atamalar yapmakta ve kendilerine ünvan verilen kişilerin kayıtlarını da tutmakta idi.⁷³ Onlar sadece iç yazışmalar

⁶⁹ el-Kalkaşandî, I 129 vd.

⁷⁰ Mısır'da inşâ dîvânının tarihsel süreci için bkz. Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi* (Basılmamaş Doktora Tezi), Samsun, 1996.

⁷¹ el-Kalkaşandî, I, 93.

⁷² Mumin Muhyiddin, 58 vd.

⁷³ Khan, 191, vdd; el-Hatâmile, 88-89.

veya eyaletlerle olan yazışmalarla ilgilenmeyip, yabancı devletlerle olan diplomasiyi de kontrol ederlerdi. Ayrıca Hilâfet Merkezîne gelen elçileri karşılar ve ağırılanmasını sağlardı.⁷⁴

Resâil kâtibinin aslı görevlerinin dışında mesleğiyle ilgili olmayan bazı görevleri de üstlendiğini görmekteyiz. Mesela Abbâsî halifesi Me'mun'un kâtibî Ahmed b. Yûsuf'un, resâil dîvân kâtipliğine görevlendirildiğinde şöyle dediği rivayet edilir: "Emîru'l-Mu'minîn Ramazan gecelerinde tüm şehirlerdeki mescidlerde mevcut olan kandillerin fazlasını yazmamı emretti. Böyle bir talepte daha önce kimse bulunmamıştı. Bu da gösteriyor ki, divan katibinin görevi halifenin yüklediği her işi yapmaktı. Kudâme b. Ca'fer, kâtiplerin görevlerini sıralarken, Kitâbu'l-Harâc'ında kadı, imam, ordu komutanlığı, posta memuru tayiniyle ilgili görevleri esnasında uyması gereken şartları içeren ahidnâmelerle ilgili örnekler vermiştir. Bu ahidnâmeleri yazanlar şüphesiz resâil kâtipleri idi.⁷⁵

Edebî sahada ise Arap nesrinin yerleşmesini sağlamış ve onun ilerlemesine yardımcı olmuştur. Sanat anlayışı içinde ihtiyacı olan teknik terimleri ve kelimeleri icad ederek çok sayıda kelimeyi bir araya getirmiştir. Kâtipler daha sonra mektup yazımı ve Arap nesrinin farklı bir branşını teşkil eden "makâmât" gibi nesir tarzlarını ortaya çıkarma görevini de üstlenmişlerdir.⁷⁶

Devletin gerileme gösterdiği dönemlerde toplumun ıslah edilmesinde kâtiplere büyük görevler düşmüştür. Kendi ilmî seviyelerini yükseltme aşkı devlet kademesinde görev aldıktan sonra da devam etmiştir. Onlar edebiyat öğreniminin canlanması için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir.⁷⁷

Netice olarak kâtiplerin görevlerini şu şekilde özetleyebiliriz. Kanunları koruma, bir takım vazifeleri yapma, ihtilâfları çözmeye, amirlerin/valilerin hesap defterlerine bakma, devlet memurunun yapacağı işleri, kanunun yapması gerekli görevleri tespit, halk ile dîvân memurları arasındaki ihtilâfları çözmek.⁷⁸

Böylesine ağır görevleri üstlenmiş, devletin iç ve dış tüm sınırlarına vakıf, kazâ meclislerinin vazgeçilmez üyesi olan kâtibin sıradan bir insanın sahip olduğu özelliklere sahip olması beklenemez. Kâtiplerin geniş bir kültür hazinesine sahip olmaları ve buldukları makam nedeniyle

⁷⁴ Ahmed Abdurrezzâk, 565-566; el-Hadârîbek, I, 218-219.

⁷⁵ el-Hiyârî, 62-67.

⁷⁶ Khan, 202.

⁷⁷ İbn Miskeveyh, I, 119, vd.

⁷⁸ el-Mâverdi, 215

toplumun sosyal durumunu, Arap dilini, dinî ilimleri, felsefeyi, coğrafyayı ve tarihî iyi bilmeleri gerekmektedir. “Kâtiplerin Edebi” olarak zikredilen “edeb” kelimesi İslâm’ın ilk dönemlerinde güzel ahlâkî içermektedir. Daha sonraları dil, şiir, Arap günleri ve Arap tarihine vâkıf olma bu kelimenin mânâ alanına dahil oldu. Emevîler döneminde bu anlam biraz daha genişleyerek Arap ve Fars kültürünü de kapsadı. Abbasîler döneminde ise “edeb” on bölüme ayrıldı. Bunlardan üçü oyunlarla ilgili olarak “ud çalma, satranç oynama, çevgen oyunu oynama”, diğer üçü; “tıp, matematik, binicilik”, diğer üçü ise Arapça ile ilgili “şiir, neseb ve meşhur günleri bilmek”, sonuncusu da “gece sohbetlerini yapabilme yeteneğine sahip olmak”.⁷⁹

Daha öncede bahsettiğimiz Emevî döneminin meşhur kâtibi Abdulhamîd el-Kâtib meslektaşları için yazmış olduğu risâlesinde onlarda bulunması gereken özellikleri şöyle sıralamakta:

“Yumuşak huylu, ince zekâlı, haya sahibi, âdil ve ölçülü olmak, sözünde durmak, sır saklamak, gerektiği yerde gayretli ve cesaretli, gerektiğinde sâkin davranmak” sakınması gereken davranışları da şöyle sıralar: “Hakkı olmayan bir şeye göz dikmek, gıybet yapmak, kibirlenmek, büyükmek, kabalık vbi. gibi diğer davranışlar.” Daha sonra ise Abdulhamîd onlara şu şekilde tavsiyede bulunur: “İlim ve edebiyatta bir birinizle yarış edin, dini anlayın, önce Allah’ın Kitabından başlayın, ferâizi öğrenin, sonra Arapçanın inceliklerini kavrayın, yazınızı güzel yazın, Arapların ve Arap olmayanların/acemlerin tarihini okuyun, hesap ilmini bırakmayın. Bu ilim harac kâtipliği için gereklidir.”⁸⁰

Bu risâlesinde temel noktalar üzerinde duran Abdulhamîd, kâtinin ilmin tüm temel branşlarıyla ilgili bilgileri elde etmek zorunda olduğunu, ayrıca eğitimin bel kemiğinin Kur’an ilmi ve “ilmu’l-âdâb” yani insanîyet perverlik olduğunu vurgulamaktadır.⁸¹

Her ne kadar kesin çizgilerle bir birinden ayrılmasa da kâtipte bulunması gereken din dışı sahayı ilgilendiren vasıflar/şartlarla dinle ilgili şartları ayrı kategoride incelemek daha belirleyici olacaktır.

a)Kâtipte Aranılan Dinî Özellikler

1) Müslüman olmak: Gayri müslimlerin sadakatsizliği nedeniyle devlete ait gizli belgelerin teşhir edilmesi endişesi, kâtipte müslüman olma şartının aranmasını gerekli kılmıştır.⁸²

⁷⁹ Ahmed Emin, *Duha’l-İslam*, Beyrut, 1933, I, 171.

⁸⁰ el-Cehşiyârî, 74-77.

⁸¹ Mumin Muhyiddin, 58 vd.

⁸² İbn Hallikân, I, 283; el-Kalkaşandî, I, 93-94.

2)**Erkek olmak:** Özellikle Şafî mezhebi, adliye kâtibinin erkek olma şartını getirmesine rağmen, İslâm tarihinde Hz. Aişe, Me'mûn'a kâtiplik yapan Mes'ade⁸³ ayrıca 'Âide b. Mahd, el-Cuhniyye ve Suhûde el-Kâtibe gibi bayan kâtiplere rastlamak mümkündür.⁸⁴

3)**Hür olmak:** Kâtiplerin sürekli dîvânda hazır bulunmaları gerekmektedir. Esir veya köle olan birinin kâtiplik yapması mümkün değildir.

4)**Reşid olmak:** Özellikle adaletle ilgili veya devletin güvenliğini ilgilendiren bir konu ile ilgili yazılacak yazının çocuğa emanet edilmesi mantık dışı bir durum olsa gerektir.

5)**Âdil olmak:** Eğer kâtip, fâsık bir kimse olup tam kelimeyi eksik yazar veya onu gizler ya da lafzı kendine göre te'vil ederse, hak sahibini zarara uğratar, zarara uğraması gerekeni de haklı çıkarır.⁸⁵

6) **Belagat sahibi olmak:** Kâtip belîğ oluşuyla en üstün mertebeye yükselirdi. Çünkü o, halifenin konuşan dili, yazan eli idi. Belîğ oluşundan maksat, yazdıklarının zenginlik taşıması yani yerine göre yazıyı uzatması gerekiyorsa uzatmalı, kısaltması gerekiyorsa kısaltmalıdır. İfadelerin en güzelini yazmalıdır.⁸⁶

Bu özelliklerinin dışında kâtipte üstün bir akla ve hayal gücüne sahip olma,⁸⁷ güçlü nüfûz sahibi ve kararlı olma,⁸⁸ yeterli olma, şerf hükümleri ve edebî sanatları bilmek⁸⁹ gibi değişik özellikler de aranmakta idi.

b)Kâtibin Örfî Özellikleri

İbn 'Abdi Rabbih, Muhammed Şeyban'dan rivayetle kâtiplerin örfî özelliklerini şöyle sıralamıştı: "Kâtip orta boylu, küçük kafalı, düzgün çeneli, sık sakallı, hisleri doğru, mezhebi temiz, şekli göze hoş gelen, mimikleri güzel, elbisesi temiz olandır. Bu nedenle, bazı aristokrat aileler çocuklarına 'kâtiplerin giyindiği gibi giyinin' demişlerdir. Onlarda meliklerin edebi, halkın tevazusu vardır. Çalıştığı mekan temiz olan, güzel kokular sürünen, zihni ince, izahatı güzel, dili düzgün, isti'are sanatını iyi

⁸³ el-Kalkaşandî, I, 97.

⁸⁴ İbn Hallikân, I, 283.

⁸⁵ en-Nüveyrî, IX, 2 vd.

⁸⁶ el-Kalkaşandî, I, 98; İbn 'Abdirabbih, IV, 171 vd.

⁸⁷ el-Kalkaşandî, I, 99.

⁸⁸ Mumin Muhyiddin, 58 vd.

⁸⁹ el-Kalkaşandî, I, 99.

bilen, geçmişî temiz, terkipleri yerinde kullanan kimsedir. Bütün bunlarla birlikte bedence şişman olmayan, bütün uzuvları yerli yerinde olandır.”⁹⁰

Yapmış olduğumuz bu alıntı, kâtiplerin toplumda ne denli önder vasfı taşıyan kimseler olduğunu göstermektedir. Saç yapısından giyim kuşamına kadar halk tarafından model kabul edilmeleri, onların sosyal statülerini gözler önüne sermektedir. Resâil dîvân kâtibinin dinî ve örfî özelliklerinin yanında sahasında otorite olması, ileride vezirlik makamının bir numaralı adayı konumuna gelebilmesi için sahip olması gereken bir kısım özelliklerinin de olması gerekir.

Kâtip, sürekli Kur’an okuyarak, onun içeriğiyle ahlakî yönünü zenginleştirmeli, başından geçen her olayda Kur’an’ı şahid göstermelidir.⁹¹ İbarelerini genişletmek için elfâz kitaplarını sahabe ve daha sonra gelenlerin kitaplarını, tartışmalarını, müracaat ettikleri kayaklarını ve yazışmalarını bilmelidir.⁹² Sürekli yazı ile içli dışlı olmasından dolayı yazısının güzel olması gerekir. Çünkü lâfızların okunamayacak kadar kötü olması ve hata yapılması kesinlikle affedilemez.⁹³ Ayrıca kağıdı düzenli kullanma sanatını iyi bilmelidir. Kağıt düzeninden kasıt ise giriş, gelişme bölümlerini tam yerinde kullanmasıdır. O zaman bu yazı gönülleri hoş tutar. Kâtip ne kadar çok İslâmî ve beşerî ilimleri bilirse bilsin kağıt düzenini iyi kullanmadığı takdirde, kâtipliğinin hiçbir önemi yoktur.⁹⁴

Kâtipler bu özellikleri ile üstün bir konuma namzet gösterilse de statülerini halifelerin verdikleri destekle kazanırlardı. Onlar toplumun elit tabakası olmalarına rağmen hiçbir dönemde rakipsiz kalmamışlardır. Özellikle Emevîler’de “kalem ehli” ile “kılıç ehli” arasındaki yoğun rekabet askerlerin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Abbasoğullarının Hilâfeti ellerine geçirmesi ile birlikte sivil bürokrasi, askerîyenin önüne geçmiştir. Bu çetin mücadele, vezirlerin uzlaşmacı yaklaşımları ile tatlı bir rekabete dönüştürülmüştür.⁹⁵

Sonuç olarak, İslâmiyetin doğuşu ile başlayıp, Abbâsiler’in son dönemine kadar kitâbet sanatının zirveye ulaşması, onun mümessillerinin gerek siyasi gerekse sosyal sahada söz sahibi oluşları ve elde etmiş oldukları kazanımları resâil dîvânının işlevselliği sayesinde olmuştur. Günümüzde Dış İşleri Bakanlığı veya ona bağlı olan Genel Müdürlüklerin yüklenmiş olduğu görevi üstlenen Dîvânü’r-Resâil, toplumun aristokrat

⁹⁰ İbn Abdi Rabbih, IV, 171 vd.

⁹¹ en-Nüveyrî, VII, 30; Khan, 130.

⁹² en-Nüveyrî, VII, 30; İbn ‘Abdi Rabbih, IV, 171 vd.

⁹³ Mumin Muhyiddin, 58.

⁹⁴ el-Hâsımî, Nizâmu’l-Hüküm fi’ş-Şerîa ve’t-Târîhi’l-İslâmî, Beyrut, 1987, II, 399.

⁹⁵ İbn Haldun, 227 vd.

kesimini kendi bünyesinde barındırarak adeta halifelik makamı dışındaki, vezirlik makamı da dahil olmak üzere, tüm birimlere müdür, genel müdür hazırlayan bir kurum olarak gözümüze çarpmaktadır. Özellikle Abbâsiler döneminde resâil dîvânı siyasî yapıda olduğu kadar kültürel sahada da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Tedvin ve tercüme hareketlerinin ortaya çıkışı, Arap edebiyatı sahasında geleceğe ışık tutacak olan dil bilimcilerin yetişmesi resâil dîvânının idarî görevi dışında bir eğitim Merkezî gibi çalıştığını da göstermekte idi.

Resâil kâtipliği, toplumda seçkin şahısların canla başla çalışarak ulaşmak istedikleri bir makam halini almıştı. Bu kâtipler, hilâfet ve eyâlet merkezlerinde idarî müesseseleri idari müesseseleri yöneten beyin konumunda olduğu için gerek halife ile gerekse valilerle idari hususlarda sık sık müzakerede bulunarak onların kararlarında etkili olmuşlardır. Böylesine önemli bir dîvânda çalışan görevlilerde devrin şartlarına göre bulunması gereken üstün özellikleri aramak tabii idi. Bu özelliklerin bir kısmı zamana ve zemine göre değişse de bazı temel hususlar onların seçiminde belirleyici unsur olmuştur.

İncelemeye çalıştığımız resâil dîvânı, Abbâsiler'in son dönemlerinde isim değiştirmiş ve özellikle Mısır'da "inşâ dîvânı" ile yetkilerini daha da genişleterek Osmanlılar'ın son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLATİF, Abdussâfi Muhammed, *'Âlemü'l-İslâmiyye fi'l-'Asri'l-Emevîyyîn*, Kahire 1984.
- AHMED, Ahmed Abdurrezzâk, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-'Usûri'l-Vustâ*, Kâhire 1990.
- AKTAN, Ali, *"Arap Yazısının Doğuşu Gelişimi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi"*, İslâmî Araştırmalar, C.II, Sayı:6, Ocak 1998.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, İstanbul 1993.
- EI-'ÂZAMÎ, *Küttâbu'n-Nebî(S.A.V)*, Riyad 1981
- EI-BELÂZÜRÎ, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1978.
- BARTHOLD, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve düzeltmelerle Çev. Fuat Köprülü, Ankara 1984
- EI-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cû'fî, *Sahih-i Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1979,
- EL-CEHŞİYÂRÎ, Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el Kûfî, (öl.331/943), *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhâfız eş-Şelebî, Kahire 1980.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.
- ÇETİN, Nihât M., *"Arap Dili"*, İATDV, İstanbul 1991, III, 276-309.
- EMİN, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, I-III, Beyrut 1933.
- DEMİRAYAK, Kenan, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998
- EBÛ YUSUF, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1979.
- ed-DAYF, Şevki, *el-Fenn ve Mezâhibuhû fi Nesri'l-Arab*, Dâru'l-Me'ârif, ty.
- ED-DÛRÎ, *"Dîvân"*, The Encyclopedia of Islâm, Leiden, 1965, II, 323-327
----- *"Dîvân"*, İATDV, İstanbul, 1994, IX, 377-381.
- ERGİN, Şakir, *"Abdülhamid el-Kâtib"*, İATDV, İstanbul 1988, I, 225.
- HADARÎ, Muhammed, *Muhâdârâtü Târihi'l-Umemi'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Emevîyye*, Mısır 1969
- EL-HALLÂK, Ali, *Tâ'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut 1986

- HAMİDULLAH; Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li 'Ahdin-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Kahire 1956.
- Muhtasar Hadis Tarihi ve Sâhife-i Hemmâm b. Münebbih*, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1967.
- HASAN, Hasan İbrahim-Ali İbrahim, *Nüzûmu'l-İslâmiyye*, Kahire ty
- EL-HATÂMİLE, Abdulkerim Abduh, *el-Bünyetü'l-İdâriyye li Devleti'l-'Arabiyye fî'l- karni's-Sâlis*.yy,1985.
- EL-HİYÂRÎ, Mustafa, *ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harac ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Ürdün 1986
- HİTTİ,Philippe K. *The History of The Arabs*, London, 1960, krş. *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ,I-IV, İstanbul 1995.
- İBNU'L-ESÎR, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (öl.630/1232),*el-Kâmil fi't-Târih*,I-XIII, Beyrut 1965-1966..
- İBN HALDÛN Abdurrahmân Muhammed el-Mağribi (öl.808/1452) *Mukaddime*, Kahire 1813.krş. Çev. Süleyman Uludağ, Mukad-dime,I-II, İstanbul 1983.
- İBN HALLİKÂN Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed B. Ebî Bekr,(öl.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk., İhsan Abbas,I-VIII, Beyrut ty.,
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed,(öl.241/855) *Müsned*,I-VI Beyrut, ty.
- İBN HİŞÂM,Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el- Himyerî,(öl.213/828) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,I-IV, thk. Mustafa Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhâfız eş-Şelebî,Beyrut ty.
- İBN KUTEYBE, Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim ,(öl.276/889), *'Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kâhire, 1925.
- İBN MANZÛR,Cemaleddîn Mhuammed b. Mülkerrem,(öl.711/1311), *Lisânu'l'Arabi'l-Muhîf*,I-VI, Kahire ty.
- İBN NEDÎM, Muhammed b. İshâk (öl. 438/1047) *Fihrist*, Beyrut 1994.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b.Men'î ez-Zührî (öl. 238/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*,I-VIII, Beyrut ty.
- İMÂMUDDÎN, S.M., *Arap Muslim Adminisration*, New Delhi ty
- KEHHÂLE,Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifin*,I-XV, Beyrut ty

- EL-KALKAŞANDÎ, Ebu'l-'Abbas Ahmed b.Ali,(öl.821/1418) *Subhu'l-Â'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut1987.
- EL-KÂSİMÎ, *Nizâmu'l-Hükm fi's-Şerîa ve't-Târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1987.
- KESKİNER, Osman, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi* (Basılmamaış Doktora Tezi), Samsun 1996.
- KHAN, M.A Muid, *The Literary and Social, Role of the Arab Amanuenses During The Middle Ages* I.C., 24, 1952
- EL-MAKRÎZÎ, Takiyyüddîn, Ahmed b. Ali, (öl.845/1442) *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hutât ve'l-Âsâr*, I-II, Kahire ty...
- EL-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Habib (öl.450/1058) *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Diniyye*, Mısır 1973.
- EL-MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b.Hüseyin,(öl.346/957),*Murûcu'z-Zeheb ve m'adinü'l-Cevher,I-V* thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1964.
- MEZ, Adam, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi Karni'r-Râbî'i'l-Hicrî*, Çev. Muhammed Abdulhâdî,I-II Beyrut, 1967
- MORTZ, B. "*Arap Yazısı*", İAMEB, İstanbul 1978, I, 498-499
- MUHYİDDÎN, Mumin *The Development of Muslim Chancellery and Secreterial Art in Persia and Central Asia*, Buleti of Instutite of Islâmîc Studies, Munhy University, Hipok No.4, 1960,pp.47-59
- EN-NEBRÂVÎ,Fethiyye *Târîhu'n-Nuzum ve'l-Hadâratu'l -İslâmiyye*, Kahire 1981.
- EN-NÜVEYRÎ,Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvahhâb, (öl.733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*,I-XVIII, Kahire ty.
- ER-RÂFÎ'Î,Mustafa Sâdık, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab*, Lübnan 1974
- RONART, Stephan-Nendy, "*Dîvân*"CEAC; Amsterdam, 1959,pp.143-144.
- ES-ŞELBÎ,Ebû Zeyd, *Târîhu'l-Hâzâratu'l-İslâmiyye*, Kahire ty
- ES-SERAHSÎ, Muhammed Ahmed (öl.483/1104) *Kitâbu'l-Mebsût*,I-XXX Beyrut ty..
- ES-SÛLÎ, Ebû İshak Muhammed b. Yahya b. Abdillan(335/946) *Edebu'l-Küttâb*, thk. Ahmed Hasan Lebce, Beyrut 1994.

- ES-SURÛR, Muhammed Cemaleddin *Târîhu'l-Hadârâti'l-İslâmiyye fî's-Şark min 'Ahdi Nufûzi'l-Etrâk ilâ Müntesifi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kahire ty.
- SELİM, Mahmut Rezzâk, *el-İnşâ ve Dîvânü'l-İnşâ*, Mecelletu'l-Ezher, Kâhire 1956, sayı, 7, XXVII, 731-735.
- ŞÂHİD, İrfan "*Literature*", The Cambirdge History of Islâm, Ed. Pm. Hold, Aks Lambton, B: Lewis, Cambiridge University, 1970, Vol. 2B, p. 262, krş., Çev., Kemal Kahraman, "*Edebiyat*", *İslâm Tarihî Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989.
- ET-TÂBERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (öl.310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülâk* I-VI, Mısır ty.
- TERZİ, Mustafa Zeki, *Abbâsi Kara Ordusunun Merkezî İdâresi Ve Sınıfları*, Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1989, sayı:4, 166-177
- ÜÇOK, Bahriye *İslâm Tarihî Emevîler ve Abbasîler*, Ankara 1968.
- EL-YÂKÛBÎ, Ahmed b.Ebî Yâkûb b.Cafer b.Vehb, (öl.284/807) *Târîhu'l-Yâkûbî*, I-II Beyrut 1960.
- YILDIZ, Hakkı Dursun "*Abbasîler*" İATDV, İstanbul 1998, I, 31-48.
- ZEYDAN, Corci, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihî*, I-V, Çev. Zeki Megâmiz, I-V, İstanbul, 1328..